

När tyskarna flög över Karlstad

- Det kommer en tysk! Längst ut på Sandgrundsudden i Karlstad rapporterar flygspanaren att ett tyskt militärt flygplan är på väg in över staden. Landstormsfänrik Sven Drakenberg, chef 30. Ivakantroppen, har nyligen anlänt med sitt manskap och sina två luftvärnskanoner och gått i ställning utanför Värmlands museum. Klockan är 18.55 torsdagen den 18 april 1940. Fem minuter senare skulle flyglarmet ljuda i Karlstad för första gången under andra världskriget.

Under 1920- och 1930-talen hade debatten om målsättningen med Sveriges försvar handlat om alternativen ett självständigt försvar eller en bevakningsstyrka. Först i 1936 års försvarsbeslut ansåg man att försvaret borde utformas så att det främst skulle verka för att avhålla främmande makter från att med våld tvinga den svenska statsledningen till politiska eftergifter.

Utvecklingen i Europa och övriga världen hade bidragit till att Sverige var på väg att skapa ett starkt och självständigt försvar.

I 1930 års försvarskommission, som låg till grund för 1936 års försvarsbeslut, anfördes att armén tillsammans med flygvapnet skulle försvara övre Norrland. Vidare sas att armén i samverkan med flygvapnet och marina stridskrafter skulle avvisa företag mot våra kuster, främst kustområdet vid Bottenhavet, Skånes sydkust och Öresundskusten. Gränsen mot Norge nämndes inte i kommissionens betänkande.

Ett framtida anfall mot Sverige förutsattes ske med stöd av starka flygstridskrafter. Moderna bombplan hade nu möjlighet att nå Sverige både från öster och söder. På grund av den tilltagande internationella oron ökade takten i den materiella upprustningen så att den vida överskred de fastställda ramarna.

På hösten 1937 begärde arméförvaltningen att få beställa luftvärnsmateriel för hemortens försvar till ett värde av 23 miljoner kronor. Chefen för försvarsstaben påpekade samtidigt att denna del av luftförsvaret främst avsåg att skydda civilbefolkning, industrier och andra för samhällslivet livsviktiga organ. I statsverkspropositionen 1938 föreslog regeringen beställningar till ett belopp av 20 miljoner kronor.

Före den 9 april 1940 fanns ingen utarbetad krigsplanläggning för försvaret av Värmland. Det var först i samband med det tyska anfallet på Danmark och Norge som de första försvarsåtgärderna började vidtas.

Den 10 april fick försvarsområdesbefälhavaren (Fo-bef) i Värmland, överste Thord Evers, order av militärområdesbefälhavaren i Skövde att spärra alla vägar i Värmland som hade förbindelse med Norge. Karlstads försvarsområdesstab (Fo-stab) hade samma dag flyttat in i Grand hotells lokaler på Västra Torggatan.

I samband med krigsutbrottet den 9 april övertog Fo-befälhavaren i Värmland ansvaret för hemortsförsvarets krigsplanläggning, mobiliseringsförberedelser och utrustning.

Omedelbart efter inrättandet av Fo-staben inkallades landstormsregementet L 2, som förlades på Trossnäs. Regementet bestod av äldre årsklasser värnpliktiga vars uppgift var att upprätta det gränsnära försvaret, luftbevakningen, viss stabs- och expeditionstjänst samt en del inre markbevakning.

För det direkta försvaret av Karlstad organiserades 1. bevakningskompaniet ur L 2 under befäl av kapten Carl Nordensvan. Kompaniets mobiliseringsplan angav att viktiga anläggningar skulle bevakas. För Karlstads del utsattes inledningsvis militär bevakning vid telegrafstationen, yttre hamn med oljeupplaget, järnvägsbroarna över Klarälven, radiostationen och gasverket, ammunitionsfabriken vid Zakrisdal samt Fo-staben vid Grand hotell. Vissa anläggningar kunde inte bevakas på grund av bristande personella resurser vid landstormsförbanden.

Ett av Fo-befälhavarens ansvarsområden var att organisera luftbevakningen runt om i Värmland. Redan 9 april inkom order per telegram från staben i Skövde som beordrade inkallelse av personal vid samtliga luftbevakningsstationer i länet. Hela landet var indelat i luftbevakningsområden. I varje område fanns en luftbevakningscentral (lc) samt ett antal luftbevakningsstationer (ls). Stationerna var i regel belägna på ett inbördes avstånd av 10 kilometer. Tillgång till abonnents telefon var till en början avgörande för val av plats för ls.

Luftbevakningen var tänkt att fungera på följande sätt: En luftbevakningspost på en station upptäcker flygplan eller hör motorljud. Rapportering till lc sker genom beställning av "luftförsvarsamtal", som hade företrädesrätt, varefter telefonisten på telefonstationen kopplar upp samtalet.

Posten meddelar sina iakttagelser till lc om var planet upptäckts och i vilken riktning det flyger, hur många plan det är, planens typ, nationalitet, på vilken höjd det flyger och dess verksamhet.

Från lc orienteras luftvärnsförband och jaktflyg och till luftskyddsorster ges order om flyglarm så att befolkningen hinner ner i skyddsrummen. Luftbevakningen och därmed luftförsvarets effektivitet berodde i hög grad på snabbheten i intelefonerandet av rapporter och uttelefonerandet av orienteringar och alarmeringar. I Värmland organiserades tre luftbevakningskompanier som var underställda Fo-befälhavaren. Det 90. luftbevakningskompaniet under befäl av kapten Olle Rundberg hade sin stabsplats i Karlstad. Under kompaniet sorterade 17 stycken ls i linjen Lurön-Karlstad-Sunnemo.

Allt sedan krigsutbrottet i september 1939 hade luftvärnet haft en hög beredskap. Vid ett krisläge var det oftast luftvärnet som först togs i anspråk av samtliga arméns truppslag.

Den 9 april 1940 mobiliserades Karlsborgs luftvärnsregemente (A9) med första organiseringsdag 12 april. Huvuddelen av förbanden underställdes 1. armékåren i söder medan I. luftvärnsdivisionen utgick till 2. armékåren, för försvaret i väster. Av divisionens fem batterier avdelades 4. luftvärnsbatteriet, under befäl av kapten Sven Tilly, att skydda Karlstads hamn och järnvägsförbindelser. Vid framkomsten gick batteriet i ställning i närheten av hamnen. Som förläggning uppläts tennishallen på Våxnäsområdet.

På natten ett dygn efter ankomsten till Karlstad omgrupperades batteriet till höjden vid Sixbacken i stadens västra utkanter. Batteriet bestod av fyra 75mm luftvärnskanoner m/1937 med centralinstrument för eldgivningsfunktionen. Pjäserna var förbundna med instrumentet med långa kablar genom vilka riktvärdena och temperingsvärdena överfördes till pjäserna.

Tisdagen den 16 april 1940 rådde en febril tysk flygaktivitet längs hela den svensk-norska gränsen. Hela dagen fick försvarsstabens luftbevakningscentral in rapporter om kränkningar av svenskt luftrum. I Norge ryckte tyska trupper framgångsrikt norrut från Oslo och trängde norska och brittiska styrkor framför sig. Tyska flygplan befann sig hela tiden i luften och bedrev spaningsverksamhet även in på svenskt område. På eftermiddagen kl 17.15 rapporterade ls vid Mitandersfors tullstation ett oidentifierat flygplan i riktning Lekvattnet på väg västerut. Några minuter senare passerade samma flygplan ls vid Norra Forsnäs, nordväst om Gräsmarks kyrka. Det var först vid ls Rottnesund kl 17.49 som planet kunde identifieras som "tyskt tremotorigt på lägsta höjd med kurs söderut".

Nästa gång tyskarna upptäcktes var kl 18.10 av ls beläget utanför församlingshemmet i Forshaga. Bara någon minut senare sågs flygplanet på sydlig kurs av ls vid Grava gård i Skåre.

Vid denna tidpunkt hade lc i Karlstad underrättat kapten Tillys batteri vid Sixbacken. Det tyska flygplanet var då inom synhåll för batteriets instrument. Bestämmelserna för luftvärnets eldöppnande hade skärpts sedan några dagar tillbaka och det som gällde var att eld skulle öppnas utan varningsskott. Medan batteriet gjordes skjutklart ändrade tyskarna kurs mot sydväst och passerade ls vid Åsunda kl 18.15 och försvann därefter ut över Väneren.

Nästa gång de upptäcktes var av ls vid Liljedals skolhus kl 18.23, som rapporterade att flygplanet var på väg att nödlanda. Samtidigt observerades planet av en vaktpost ur 2. bevakningskompaniet L 2 vid Slottsbron.

Han underrättade omgående per telefon sin kompanichef kapten Gabriel Montgomery, om att ett flygplan av okänd nationalitet höll på att landa på Vänerns is. Vaktposten fick order att utgå med en bilpatrull för att undersöka var planet landat.

Landningen visade sig istället ha ägt rum vid Grums kyrka. Vid framkomsten kunde landstormspatrullen konstatera att planet var ett tyskt transportflygplan av typen Junkers 52 med tre mans besättning.

I Karlstad hade Fo-staben larmats om det inträffade och därifrån skickades en underrättelseofficer med uppgift att "tillfångata besättningen och föra den till Karlstad". När han kommit fram till platsen för landningen mötte han patrullen från Slottsbron som bevakade flygplanet.

Vid närmare besiktning upptäcktes att det var utrustat med tre kulsprutor och ett stort antal patronband. Besättningen, som utgjordes av tre underofficerare, var beväpnade med pistoler. Vid förhöret, som hölls på polisstationen i Karlstad, deltog landsfogde Anders Holmström och polismästare Gustaf Ljungström.

I förhöret uppgav den tyske befälhavaren att man startat från Oslo på morgonen för att under dagen ägna sig åt spaningsverksamhet från de svenska fjälltrakterna och söderut.

Han förklarade vidare att inflygningen på svenskt område orsakades av fel på radioanläggningen, vilket omöjliggjorde pejling. Besättningen var också obekant med terrängförhållandena och på grund av dålig sikt försvårades kartläsningen och orienteringen. Brist på bensin gjorde att besättningen beslöt att nödlanda, övertygade om att de var på norskt territorium. Befälhavaren uppgav slutligen i förhöret att de under dagen varit beskjutna från marken och att flygplanet träffats.

Redan på kvällen den 15 april inkom order per telefon till Fo-staben som beordrade ett omedelbart uppsättande av en luftvärnstropp för det direkta försvaret av Karlstad. Personalen som var spridd över så gott som hela Värmland fick inkallas per telegram. På morgonen den 16 april inställde sig troppens chef, den då 42-årige ombudsmannen vid Billerud i Säffle, Sven Drakenberg. Efter inskrivning och utnämning till fänrik begav sig Drakenberg till Fo-staben för vidare order.

Han berättar:

- Jag hade hört ett svagt rykte om att staben var förlagd på Grand hotell. Där var en förfärlig rusning, folk sprang fram och tillbaka. Jag ställde mig i ett hörn och tryckte så länge.

- En gammal överste stolpade fram och tillbaka över golvet. Han frågade vem jag var och jag sa att jag var chef för 30. Ivakantroppen och jag undrar var jag skall få kanoner ifrån.

- Det ger jag f-n i, kom tillbaka när ni är färdig, ut karl!

Jag gick ner några trappor och det luktade så härligt biffstek och jag upptäckte att jag inte ätit på hela dagen.

På andra sidan matsalen fick jag se en officer som jag kände igen. Han hette Sven Tilly och jag gick fram till honom och frågade vad jag skulle ta mig till.

- Var vill du vara, vill du vara på landsbygden eller i stan?

- I stan, sa jag.

- Då ser vi ut en batteriplats i morgon.

- Men kanonerna då?

– Ring Bofors i natt, använd statssamtal, och tala med direktör Wijkander, blev svaret. Klockan 10.00 nästa dag mötte jag Tilly och efter rekognoseringar fastnade vi för museet i Karlstad, där vi kunde få fritt skjutfält norrut.

Den 17 april hade under dagen större delen av luftvärnstroppens femtio man anlänt. Samma dag skrevs kontrakt med Värmlands museum om att få använda delar av museet som förläggning för manskapet. Enligt kontraktet fick sex rum disponeras i den så kallade allmogeavdelningen i byggnadens västra flygel.

Museets chef, professor Helge Kjellin, var inkallad till beredskapstjänst och i hans frånvaro sköttes kontakterna med militären av intendent Berndt Sandqvist. Efter att museet blivit militärförläggning packades museiföremålen på vinden ner i lådor, för att tills vidare förvaras i jaktstugan i Mariebergsskogen.

Flera samlingar av konstföremål som var deponerade vid museet återsändes till sina respektive ägare. Kvar en tid blev Axel Wenner-Grens konstsamling som man inte fått några direktiv för.

Sven Drakenberg mindes att över hans säng i det lilla befälsrummet hängde en målning ur konstsamlingen som föreställde Rembrandts hustru Saskia. Den fick hänga kvar.

På förmiddagen torsdagen den 18 april mottog försvarsstabens luftbevakningscentral ett flertal rapporter från Ic i Östersund om kränkningar av svenskt luftrum. Enligt Ic betecknade de militära rapporterna flygplanen som "främmande" medan de civila observatörerna angav att det var "tyska flygplan".

Vid 16.30-tiden började de första rapporterna om gränskränkningar i Ic Faluns distrikt att inkomma till försvarsstaben. Under den sena eftermiddagen började den främmande flygaktiviteten närma sig den värmländska gränsen i norr.

Klockan 17.15 meddelade Is vid Långflons tullstation Ic i Karlstad, att två flygplan observerats på väg söderut.

Kl 17.53 siktade Is vid Amnerud ett flygplan i nordvästlig riktning med kurs mot sydväst. Bara någon minut senare bekräftade Is i Nyskoga observationen med tillägget att planet gick på hög höjd. Omkring kl 18.00 passerade det tills vidare oidentifierade flygplanet utsiktstornet på Valfjället i Torsby på väg mot sydväst. Planet korsade något senare gränsen vid Charlottenberg och försvann in i Norge.

På morgonen samma dag anlände två luftvärnskanoner med tåg till Karlstad avsedda för 30. Ivakantroppen vid Värmlands museum. Pjäserna var av modellen 40 mm m/1936, en helsvensk konstruktion som hade utvecklats vid Bofors vapenfabrik. Grupperingsplatsen ute på Sandgrundsudden var redan förberedd och de båda pjäserna var snabbt på plats. Troppchefen Sven Drakenberg var redan i full färd med att organisera sin enhet efter gällande bestämmelser. Till sin ställföreträdare utsåg han sergeant Sven Lilliestjerna, till vardags anställd vid Systembolaget i Karlstad.

Utbildningen sattes igång omedelbart och under hela dagen övades pjäsexercis. Fram emot sen eftermiddag hade man en pjäs skjutklar medan den andra hade något fel med mekanismen.

I Karlstad hade Ic fortlöpande underrättat luftvärnet i staden om den främmande flygaktiviteten under eftermiddagen. Luftvärnsberedskapen hade successivt höjts när det oidentifierade flygplanet styrts söderut genom Värmland. Klockan hade hunnit bli 18.45 när signalisten 1122 Johansson vid 4.Iv-batteriet på Sixbacken mottog ett telefonmeddelande om att ett tyskt flygplan var på väg in över Karlstad.

Kl 18.50 var planet inom räckhåll för batteriets instrument. Centralinstrumentets grundvärden hade på förhand ställts in och därefter infördes avståndet och höjden till målet. Nu kunde man följa flygplanet med hjälp av instrumentet samtidigt som riktvärdena och temperingsvärdena överfördes till pjäserna. Allt detta var tvunget att ske mycket snabbt, för att under skjutning rätta till fellägen var praktiskt taget omöjligt.

Den här gången ändrade tyskarna inte kursen, utan kom norrifrån på 400 meters höjd rakt mot batteriet. Kapten Tilly beslutade att batteriets samtliga fyra kanoner skulle beskjuta planet. På ett avstånd av 4 000-5 000 meter öppnade pjäserna eld. Det första skottet låg bra och de två följande låg nära målet. Vid eldöppandet ändrade tyskarna omedelbart kurs österut. Beskjutningen var tvungen att avbrytas på grund av risken för nedfallande granatsplitter över stadsbyggelsen.

Strax efter kl 19.00, när den första skottlossningen upphört, gick flyglarmet i Karlstad. Ute på Sandgrundsudden hade Sven Drakenberg och hans män hört krevaderna. Någon förvarning från Ic i Karlstad hade de inte fått och nu väntade man spánt på vad som skulle hända.

Det dröjde inte länge förrän spanaren längst ute på udden ropade:

- Det kommer en tysk!

Det tyska flygplanet hade återigen intagit en sydlig kurs och följde Klarälven rakt mot museibyggnaden. Drakenberg kommenderade genast *färdig pjäs* och kort därefter avlossades det första skottet. Planet dök till mycket låg höjd för att undvika ytterligare beskjutning, samtidigt som det intog en östlig kurs. När flygplanet befann sig vid Östra bron sköts ytterligare två skott som låg nära målet. Drakenberg mindes femtio år senare hur det nedfallande skrotet från krevaderna smattrade mot hustaken på Sundsta.

Tyskarna hade återigen undkommit luftvärnets beskjutning. Efter att planet gjort en sväng ett halvt varv runt stadens östra delar kom det på sydvästlig kurs över Tyggårdsviken mot Hammarön.

Här upptäcktes det ännu en gång av kapten Tillys batteri på Sixbacken. Avståndet beräknades till 4000 meter och snart var eldgivningen igång med de fyra pjäserna. Vädret hade hunnit bli lite disigt men kanonserviserna hann avfyra över tio granater varav de flesta låg något bakom målet. Efterhand upphörde beskjutningen när det tyska flygplanet försvann söderut över Väneren.

Under torsdagen den 18 april hade den svenska försvarsberedskapen satts på hårda prov. Stora brister i luftförsvarsorganisationen hade upptäckts, vilket föranledde en översyn av både luftvärns- och luftbevakningsverksamheten i hela Värmland.

I Karlstad omgrupperades 4.luftvärnsbatteriet från Sixbacken till Runnevål utanför Kil för att komma närmare överflygningsstråket. På Sandgrundsudden fortsatte Sven Drakenberg sitt arbete med att bygga upp sitt luftvärnsförband. Under sensvåren 1940 var detta det enda luftvärn som försvarade Karlstad.

Så kom pingsten i maj. Drakenberg berättar:

- De ringde från staben där jag träffade adjutanten löjtnant Erik Hulthén.
- Kom med in på toaletten, för vi måste prata i tysthet, sa han.
- Tyskarna kommer med luftlandsättning vid 2-3-tiden i natt. Var beredda och ni får ingen hjälp på ett par, tre dygn, ni får sköta er själva. Se till att ni har ammunition när tyskarna kommer. Far upp till regementet och hämta 2000 skott. Gör iordning kistor där ni kan blöta filter för att kyla ner kanonrören, för de blir glödheta efter ett litet tag.

Drakenberg berättar vidare:

- Gubbarna var verkligt intresserade och diskuterade skjutteorier hela natten. När klockan var tolv, undrade jag vad jag skulle göra för tyskarna skulle ju inte komma förrän klockan två. När klockan var halv två gick jag ut, det var vackert väder och där stod jag sen och ingenting hände, men det var olidligt spännande. Över Klarabron kom det en jämn ström av trupper, infanteri och artilleri på väg mot gränsen. Det var ett skådespel som man sällan får se. När klockan var fem ringde jag staben och vi fick tillstånd att dricka kaffe och äta smörgåsar.

Så avslutades den första beredskapsvåren i Karlstad 1940. Detta var slutet på en början, för ytterligare fem års beredskap skulle passera innan freden återigen inställde sig.

OLLE NILSSON,
Värmlandsarkiv

Otryckta källor: Krigsarkivet (KrA).
Karlstads försvarsområde. Hemliga arkivet.
Stabsavdelningen. B I:1
Försvarsstabens. Luftförsvarsavdelningen. F VI:7.
Värmlandsarkiv (VA):
Landsfogden i Värmlands län.
Hemliga arkivet. H D 1:1-5.
Författarens intervju med Sven Drakenberg 1989.

